

II. FEJEZET

A NÉPI HIEDELMEK KUTATÁSTÖRTÉNETÉBŐL

A magyar népi hiedelmek tudományos igényű vizsgálata nem tekint vissza nagy múltra; maga a terminus is századunkban alakult ki. A magyar folklór tudománytörténetének tanúsága szerint a hagyományos népi hiedelemvilág jelenségeit a századfordulóig, sőt még később is sokáig babonának nevezték, s ennek megfelelően szélesebb körű és behatóbb vizsgálatára alig került sor. Az első kezdeményezések a XVIII. század elejére tehetők, s természetesen nem a mai értelemben vett népi hiedelemvizsgálat volt a céljuk, hanem mintegy a magyarság őstörténetének kutatása kapcsán irányult a figyelem a pogány magyarok „ősvallása” felé. Ennek az ősvallásnak a kutatása természetesen nem azonos a mai hiedelemvizsgálattal, inkább az volt a célja, hogy más európai nemzetekhez hasonlóan megalkossa a magyar mitológiát.

Tudománytörténeti szempontból mindenképpen a mai népi hiedelemvizsgálat előmunkálatai közé kell sorolni azokat a kísérleteket, amelyeknek nem a nemzeti mitológia megalkotása volt a céljuk, hanem a harc az elmaradott magyar néprétegek „káros babonája” ellen. A babona elleni harc eszméje végigkövethető az egész XIX. századon; ezt számos közzétett munka is bizonyítja. Mivel a babonaellenes, illetőleg babonairtó könyvekkel történő hadakozás története ugyancsak feldolgozatlan még, nagyon valószínű, hogy a számunkra ezidőig ismeretes öt-hat ilyen jellegű kiadvány nem jelenti egyben ezeknek a műveknek összességét is. A mai hiedelemkutatás és -értelmezés tehát erre a két alapvető tudománytörténeti mozgalomra tekinthet vissza, amelyek közül az egyiket a nemzeti romantika, a másikat pedig a nemzeti felvilágosodás eszméje határozta meg.

A „magyar néprajztudomány gyermekkorából” mindenképpen figyelmet érdemel Cornides Dániel „Értekezés a régi magyarok vallásáról” című munkája, amely az első komolyabb lépés az ősi magyar hitvilág feltárásának útján. Cornides 1732-ben született, négy esztendővel a híres szegedi boszorkányüldözési hisztéria utolsó tömeges perei után. E perek eredményeképpen 1729-ben tizenhárom „boszorkányt” égettek meg a máglyán, s közöttük volt Rózsa Dániel városi előljáró is, aki 1650 körül nálunk, Martonoson született, s a perek szerint boszorkánykapitányságig vitte. Szórványos boszorkányperek egyébként Cornides születési éve körül is voltak, így nem lehet csodálkozni azon, hogy amíg az országban lobogtak a máglyák, és égték a „boszorkányok”, nem volt még meg az az időbeli távolság, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy egy tudományos probléma felmérhető legyen, s tárgyilagosan hozzá lehessen nyúlni.

A XVIII. század tehát még mindig a boszorkányság és varázslat egyházilag és hatóságilag elismert és üldözött jelenségeinek korszaka volt, s ha egy kor társadalmában az ilyen jelenségek inkvizíciót és kegyetlen, még mindig középkori szemléletű szankciókat vonnak maguk után, akkor még nem a tudományos bogarászás tárgyát képezik, hanem inkább a hátborzongató valóság részei. Arról lehet szó minden bizonnyal, hogy nem a magyar tudományosság késett saját hagyományos nemzeti hiedelemvilágának feltárásában, hanem a nemzet létének valósága volt az, amely aszinkroniában volt korával és kora tudományosságával.

Hogy egyébként — annak rendje és módja szerint — szűkebb hazánkban is rendeztek boszorkánypereket, azt az eddig publikált egyetlen Bács-Bodrog megyei boszorkánypere és néhány Mária Teréziához intézett vármegyei folyómodvány bizonyítja. Biztosak vagyunk benne, hogy levéltári örökségünk pusztulása nem volt olyan mérvű, hogy a mai kutatás, jó évszázadnyi késéssel, ne lelne izgalmas peranyagot a megsárgult aktákban. Bács-Bodrog vármegye megmaradt iratanyagából már elő is került két közöletlen latin nyelvű perirat, az egyik Bácsban készült 1731-ben, a másik ugyancsak ott, 1732-ben, s mindkettő annak a Gyuri-

csinné Szibinkának boszorkányügyeihez kapcsolódik, aki felbukkan a már említett egyetlen közölt Bács-Bodrog vármegyei boszorkányperben is.

Az előrelépést a XIX. század derekán Ipolyi Arnoldnak terjedelmében és jelentőségében is hatalmas műve, a „Magyar Mythologia” jelentette, amely germán mintára készült, de tudatosan felhasználta azt az anyagot, amelyet az akkori gyűjtések alapján a magyarság korabeli hiedelemvilágáról megtudhatott. Ipolyi tehát a magyar ősvallás megrajzolásában nem csupán az addig ismert írásos forrásokat, valamint a külföldi mitológiai összefoglalásokat használta, hanem a magyarság élő (a XIX. század derekáról van szó!) hiedelemvilágának adatait is. Ez óriási lépést jelentett előre, hisz itt már az írott és szójhagyományozott anyag együttes alkalmazásáról van szó, tehát a népi hiedelemvilág folytonossága nyert nála közvetve is bizonyítást. Ipolyi művét követte a század végén Kandra Kalos azonos című munkája, amely azonban nem jelentett előrehaladást a kérdés vizsgálatában.

Kálmány Lajos is a XIX. század szülötte. Nem tett ugyan kísérletet egy magyar mitológia megalkotására, de gyűjtő és publikáló munkájával, valamint néhány nagyon fontos tanulmányával maga is hozzájárult a magyar népi hiedelemvilág jobb megértéséhez. Kálmány tanulmányai hatalmas mennyiségű, maga gyűjtötte folklórananyagot tartalmaznak. Lehetőségeihez képest ismerte kora magyar és német nyelvű irodalmát is. Ily módon tehát maga is a komparatív ősvalláskutatás híveként áll a mai folklonisztika előtt. A jugoszláviai magyar folklórkutatás szempontjából óriási jelentőségű, hogy Kálmány Lajos közölt anyagának jelentős részét a mai Vajdaság területén gyűjtötte, a mai vizsgálatoknak tehát alkalmuk van behatóbban foglalkozniuk egy-egy folklórjelenség folytonosságának kérdéseivel is. Mai szemmel az ő tanulmányaiban is számos tudományosan igazolhatatlan elképzelés olvasható, de tudjuk, hogy még ő is kevés előmunkálatra támaszkodhatott. Kálmány azonban elsőrangú fontosságot tulajdonított a nép körében gyűjtött anyagnak, s azt vetette egybe az írásos forrásokkal, amikor

a magyar nép hiedelemvilágával kapcsolatos elképzeléseit megfogalmazta.

Egy kitűnő férfiúi gyülekezet, amely a maga tudománya területén lépést tartott a korrall, sőt Semmelweis Ignác személyében kora előtt járt, a magyar orvosok és természetvizsgálók egyesülete, évente egyszer vándorgyűlés formájában ült össze, és megvitatta a maga munkaterülete legfontosabb kérdéseit. A vándorgyűlést minden esztendőben más helyütt tartották, ami kitűnő alkalom volt arra, hogy az egész országból összesereglett orvosok és természetvizsgálók körülnézzenek a gyűlés színhelyének környékén is. Nem egy ilyen vándorgyűlés alkalmából esett szó a környék babonáiról is, amit általában egy helyi orvoskitűnőség gyűjtött össze és adott elő. Ezek a művek aztán — a többi előadással együtt — megjelentek a Munkálatokban, amely ma már tekintélyes orvos- és művelődéstörténeti sorozat. A hiedelemkutatás szempontjából azonban még nincs kellőképpen kiaknázva. Hazai magyar művelődéstörténetünk szempontjából ugyancsak kiaknázatlan és ismeretlen az a tekintélyes terjedelmű kötet, amely az éppen egy esztendővel a századforduló előtt Szabadkán megtartott vándorgyűlés anyagát tartalmazza.

Az Aradon megtartott tizenötödik vándorgyűlésen egy helyi (de voltaképpen szegedi eredetű és neveltetésű) köz- és váltóügyvéd, Varga János szólalt fel a babona ügyében. Ez olvasható erről a Munkálatok aradi kötetében: „Varga János ügyvéd terjedelmes jelentést tett a babona, börtön stb. ügyben, előadva, hogy alig van megye, hol a káros babona annyira el volna terjedve a nép közt, mint éppen Arad megyében, mit számos bűnvádi eset is bizonyít, minél fogva a bizottság ajánlja, hogy a nagygyűlés egy, a babona kiirtására célzó népszerű könyv megírására pályázatot hirdessen...” Az indítvány meghallgatásra talált azzal a feltétellel, hogy „a pályadíj magán adakozás útján gyűjtésék össze”. Mindez 1871 augusztusában történt. A Munkálatokban a kutató mindössze arra talál utalást, hogy a pályadíjra szánt pénz összege szépen gyűlik az egyesület kasszá-

jában. Az alkori orvosok csengő aranyakkal és ezüstökkel járultak hozzá a babona elleni harchoz.

Végül aztán az 1874. évi győri vándorgyűlésen szövegszerűen is megfogalmazták a pályázatot. Mivel az egész pályázat története feltáratlan és feldolgozatlan, nem lesz érdektelen az egész szöveget idéznünk: „Pályázat nyittatik egy magyar nyelven írandó, mintegy 12 nyomtatott ívnyi munkára, melyben hazánkban, kivált a náposztályoknál még mindig uralkodó káros babona különféle nemei, ennek lehetőségig példákkal bebizonyított káros hatása népszerűen fogalmaztassék. A tisztán idegen kézzel írt és jelíges levéllel ellátott munkák a magyar orvosok és természetvizsgálók középponti választmánya alulírt elnökéhez 1875. június 15-ig bérmentesen küldessenek. A legjobb munka szerzője 300 osztrák forinttal fog megjutalmaztatni.” A pályázati idő leteltével a műbírálati jegyzőkönyv három pályamű beérkezését konstatálhatta. Mivel a pályázat jelíges volt, így csupán a később közzétett művek alapján tudtuk megállapítani, hogy kik vettek részt rajta, mivel nincs tudomásunk olyan nyomtatott szövegről, amely ezt közölné.

A pályázati kritériumoknak azonban egyik pályamű sem tett maradéktalanul eleget. Ezért a bizottság utólagos jobbtásokhoz kötötte a pályadíj átadását. Ez meg is történt. A lényeges az, hogy a pályanyertes ugyanaz a Varga János ügyvéd lett, aki annak idején igen szorgalmazta egy pályázat nyitását babonaellenes könyvecske írása ügyében.

A másik két pályázóról nem szólnak a Munkálatok kötetei, némi nyomozással azonban az ő személyazonosságukat is sikerült megállapítanunk. A jugoszláviai magyar művelődéstörténet nagy nyeresége, hogy e két pályázó közül az egyik szűkebb hazánk szülötte volt, az újverbázi illetőségű Kármán József evangélikus lelkész. Ezt viszonylag könnyű volt megállapítanunk, hisz pályaműve később nyomtatásban is megjelent. A harmadik pályázó személyét csak levéltári nyomozással tudtuk megállapítani; művének megjelenéséről ugyanis nem szól híradás, s a kézirat hollétét is ezideig homály fedi. Annyi azonban bizonyos, hogy a harmadik pályázó Csizmadia Mihály bajai tanárjelölt volt, aki azon-

ban a pályázat lejárta előtt elhunyt. Mindebből látható, hogy a pályázatra három vidéki értelmiségi: egy aradi ügyvéd egy újverbászi lelkész és egy bajai tanárjelölt írta meg művét. Fővárosi vállalkozó nem akadt.

Az újverbászi Kármán József, aki az adatok szerint emberként sem érdektelen a kutatás számára, ugyanabban az esztendőben adta ki könyvét, mint Varga János (Kármán József: A babonáról Kardos tanító és Mihály gazda. Bittermann, Zombor, 1877). Az ő — amikor még kéziratos — pályaművéről ezt írta két esztendővel korábban a műbírálati jegyzőkönyv: „A... pályamű ismét a népszerű előadási modort elég helyesen fogta, de ezt következetesen és teljesen végrehajtani nem bírván, csekély tartalma mellett okoskodásai s indoklásai a természettudománnyal sokszor össze nem férnek, sőt egészen hibásak is. Mégis tagadhatatlan, hogy a pályakérdés által kitűzött egyik célt, hogy az a népre, mint olvasmány jótékony befolyást gyakoroljon, pályatársai között részben legsikerültebben oldja meg.”

Kármán könyve párbeszédesebb formában megírt mű, szövegében a hiszékeny és babonás, de a jóra intő felvilágosító szót meghallgató falusi Mihály gazda és Kardos, a helyi tanító beszélget hosszan és kedélyesen a „tévedő vagy hamis hitről”. Sem az előadás eleganciája, sem pedig a feldolgozott hiedelemanyag tekintetében valóban nem versenyezhet Varga János könyvével, s a tanító jócskán tudálékos, a gazda pedig anekdotázóan göregáboros vonásokat mutat. Kissé talán túlírt munka, amelyben a bemutatott hiedelemanyaghoz viszonyítva sok a magyarázkodás, a nevetséges és káros babona leleplezését célzó részlet.

Ami a jugoszláviai magyar folklorisztika előtörténete számára Kármánnál érdekes, az azoknak a babonáknak a felhasználása és beépítése, amelyek a múlt század derekának Bácskájában ismeretesek lehettek. Látszik, hogy a szerző sok könyvet forgatott, ezért tud helyenként analógiákat felhozni az „ángolországi” vagy az „afrikai vadországokbeli” lakosok babonáiból. A könyv hiedelemanyagának túlnyomó részét azonban a szerző minden bizonnyal az akkori Bácskában szívta magába, ha leírásai többségében nem

is utal konkrét helységnévre. Vannak azonban helyhez kötött utalásai is. Egy „verbácfalvi” mészáros például egész nap zavart állapotban van, ha üzletébe azon a napon öregasszony lép be. Adalék ez a férfi—nő dichotómia (kettősség) lecsapódásához. Egy baranyai, várdaróci asszony ürügyén a boszorkánynomkodást, valamint ellenszerét, a felfelé fordított seprűt mondja el; ismerteti a Szent Antal-tüze esetét és az analógiás jellegű gyógyítást vörös kendővel, Antal nevű férfi által és kovakővel „feketehegyi” szolgáló leánnyal kapcsolatban; „a temerini babonások Bács vármegyében pedig azt mondják — írja —, hogy azóta járnak rossz esztendők erre felé, amiolta a nagyobb fajta tyúkok elterjedtek”.

Különösen érdekes az a megtörtént esemény, amelyet Kármán József ugyancsak szűkebb hazánkba lokalizál, s amelyet érdemes lesz teljes terjedelmében idéznünk. A lakosok szabályos népítéletet statuáltak egy szegény téglaegető ellen, aki állítólag hosszas szárazságot „idézett elő”. Erről a történetről jusson eszükbe, hogy alig több mint száz esztendővel korábban Szegeden is azért rendeztek — mai szóval — „kirakatpert” tizenhárom „boszorkány” ellen, mert a Városban is szokatlanul nagy aszály és jégeső pusztított. S ki okozhatta volna ezt, mint a boszorkányok. Az alábbi óbecsei eset is nagyon hasonlít a szegedihez.

„Ez az esemény pedig, amit most fogok előadni, egy nagy bácskai községben történt ezelőtt néhány esztendővel, jelesen Óbecskén. Midőn egyszer ugyanis Óbecskén sok ideig eső nem volt, a népségnek egy nagy része e hosszas szárazságot egy ott működő cservenkai német téglamester varázslásának tulajdonította; állítván, hogy a téglamester egy kenyeret kivájt, abba egy varangyos békát tett, s azt a földbe elásta, s ez az oka annak, hogy eső nem esik. A felbőszült népség ennél fogva vasvillákkal s bunkósbotokkal ráment a téglamesterre, s azt csaknem agyonverte, követelvén tőle, hogy vegye ki a földbe elrejtett varangyosbékás kenyeret. Hasztalan volt a téglamesternek kérése, ártatlansági esküvése, s hogy ő az egészről mit sem tud. Az ütlekezés közben egy a felbőszültek közül észrevesz

közel a téglakemencéhez egy új kis földhányást, odamegy s ásni kezd, s ím megtalálja a néptömeg által követelt kivájt kenyeret s benne a varangyos békát. S most már nagy hűhóval kísérték a sokfelől vérző téglamestert, mintegy akasztófára ítéltetett, a városházához; ahol más tanácsot nem adhattak neki, mint azt, hogy jó lesz neki mielőbb a város határából elhurokolkodni, ha békében akar élni. S most már szentül hiszik a babonások Óbecskén, hogy azon elásott kivájt kenyér s a benne levő béka volt az oka a szárazságnak; s minthogy nemsokára azután történetesen eső következett, azt hitték, hogy a véres ütlegek, amelyeket a téglamester kapott, idézték elő az esőt.”

Sajnos, mindeddig nem tudjuk, hogy Kármán József könyvének milyen hatása volt erre felé a káros babona kiirtása terén. Arról sincs tudomásunk, hogy a sajtó foglalkozott-e ezzel a munkával. Hogy a benne található népi hiedelmi adatok nem érdektelenek, azt az is bizonyítja, hogy néhány nagyobb folklorisztikai összefoglalásban, a múlt század végén és századunkban is, hivatkoznak rá. Sajnos, azóta szinte teljesen kihullott a néprajzi köztudatból, az előbbieken emlegetett társaival együtt. A jugoszláviai magyar folklorisztika sem emlegeti.

Ma már megállapítható, hogy a múlt században sem a romantika, sem pedig a felvilágosodás híveinek nem sikerült maradéktalanul megvalósítaniuk célkitűzéseiket: az ősi magyar mitológia rekonstrukciós kísérlete ugyan két változatban is elkészült és napvilágot látott, de mindkettőt már a kortárs tudományosság megkérdőjelezte. A babona-irtók elképzelése sem járt eredménnyel, mert a magyar parasztságnak és az egyéb „ősfoglalkozások” üzőinek még jó száz esztendővel később is fontosabb dolguk akadt, mintsem a jó szándékú, ám naivnak bizonyuló babona-irtók könyveoskéinek olvasgatása. Így hát a magyarság hagyományos népi hiedelemvilága napjainkban is megfigyelhető, helyenként ma is virágzó formákban — a história sajátos közjátékának eredményeképpen.

A századforduló és a XX. század első felének babonával kapcsolatos kutatásait vázlatosan is áttekinteni külön fe-

jezetre lenne szükség. Ennek megírása vonzó, de nem ennek a könyvnek a feladata. Ezen a helyen mindössze utalhatunk Katona Lajos és Róheim Géza alapvetően fontos munkáira, amelyek nélkül modern hiedelemkutatásokról a magyar folklórban nem is lehetne beszélni.

Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos tett kísérletet arra, hogy kidolgozza a „Magyar szokás- és babonaszótár”-t. A két háború között évtizedekig gyűjtötték az adatokat, a mű azonban, néhány megjelent résztől eltekintve, kéziratban maradt. A két szerző nem teoretikus jellegű munkát kívánt összehozni, hanem a jelek szerint a későbbi kutatást segítő rendszerező-adatfeltáró babonaenciklopédiát. Nagy kár, hogy ez is torzó maradt.

A jugoszláviai magyarság népi hiedelemvilágának feltárása és kutatása rendszeres és kiterjedt alapokon sohasem folyt. Folkloristáink érdeklődése azonban időnként erre a területre is kiterjedt, amit jól szemléltetnek Penavin Olga, Matijevics Lajos, Pénovátz Antal, Greszné Czimmer Anna, Tóth Ferenc és mások tanulmányai, gyűjtései, dolgozatai. Kovács Endre doroszlói helyi gyűjtő külön kötetben tette közzé szülőfalujának népi hiedelmeit (Doroszló hiedelemvilága, Újvidék, 1982). Borús Rózsa topolyai népszokásokönyvében (Topolya népszokásai, Újvidék, 1980) számos fejezet közli a népi hiedelemvilág adatait is. A fiatalon elhunyt Tóth Ferenc munkássága ígért fontos eredményeket ezen a téren. Megjelent egy tanulmánygyűjtemény a második világháború utáni jugoszláviai magyar folklóriztika dolgozataiból (Jung Károly szerk.: Jugoszláviai magyar folklór, Újvidék, 1983), ebben a népi hiedelemvilág hazai magyar kutatási eredményeinek legfontosabb anyaga, valamint válogatott irodalmi összefoglalás található.

A jelen pillanatban két vajdasági helység: Gombos és Törökbecse népi hiedelemvilágának gyűjtése és feldolgozása folyik, elsősorban a hiedelemmondák szövegeit véve alapul. A gombosi gyűjtés és feldolgozás megjelenése előtt áll, a törökbecsei pedig lezárás előtt. Mivel ezt a munkát magunk végezzük, az anyag ismeretében elmondhatjuk, hogy a jelek szerint mindkét helység hiedelemvilágát bemutató

szöveganyag és talán a feldolgozás és értelmezés is fontos adatokkal és eddig előtérben nem szereplő szempontokkal fog hozzájárulni egyrészt a magyar népi hiedelemvilág egészének, másrészt a magyar—délszláv folklórkomparatistikának az előmozdításához. A jugoszláviai magyarság népi hiedelemvilága ugyanis a számos archaizmus mellett eléggé jól utal az együtt élő — elsősorban délszláv — népek hiedelemvilágával való kapcsolatokra is, ez a terület ugyanis hosszú évszázadok óta éltető talaja volt a népi hiedelmek kölcsönhatásának.